

Mirza Kazım Bey ve Türk Dili Araştırmaları Alanındaki Hizmetleri

Mirza Kazem-Bek and His Services in the Field of Turkish Language Studies

Arzu HACIYEVA¹

¹Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Felsefe ve Sosyoloji Enstitüsü, Azerbaycan Felsefe Tarihi Bölümü, Azerbaycan

ORCID: A.H. 0000-0001-5797-5763

ÖZ

Dünyaca ünlü bilim adamı, filolog, dil bilimci, tarihçi, hukuk bilgini, pedagog, halk bilimci ve düşünür Profesör Mirza Kazım Bey — Muhammed Ali Kazımbey (1802-1870) XIX. yüzyıl doğu biliminin en parlak temsilcilerindendir. Azerbaycan asıllı, Türk kökenli bu olağanüstü bilim adamı Rus şarkiyat çalışmalarının kurucularından biri olup “Rusya’da Oryantalizmin Patriği” olarak kabul edilir. Türkolojinin Rusya’da bağımsız bir konu haline gelmesi, adıyla bağlantılıdır. Türk dili araştırmaları onun Türkoloji çalışmalarının önemli bir dalıdır. Mirza Kazım Bey, “Türk-Tatar dilinin genel grameri” adlı eseriyle dünyada ilk kez Türk dillerinin karşılaştırmalı çalışmasının temellerini attı. Eser 1848’de T. Zenker’in Almanca’ya çevirisinin yayımlanmasıyla birlikte Avrupa’da tanınmaya başladı. “Genel grameri”in 2017 yılında Bakü’de dilbilimci, Prof. Dr. İdris Abbasov’un Azerbaycan diline çeviri, araştırma ve yorumunda yayınlanması, Azerbaycan şark araştırmalarında önemli bir bilimsel olay olarak selamlandı. Zira “Türk-Tatar dilinin genel grameri”, Azerbaycan dilinin bilimsel gramerinin temel ilkelerini belirleyen ilk eserdir. İlk kez bu çalışmada “Azerbaycan dili” terimi (“aderbidjanskiy” şeklinde) bilimsel olarak doğrulanmış ve uygulanmıştır. Bildiride Mirza Kazım Bey’in Demidov Ödülü alan iki eseri — “Türk-Tatar dilinin genel grameri” ve “İmparatorluk Askeri Akademisi’nde geçici Türkçe dil kursu için ders kitabı”, hem şimdiye kadar bilimsel araştırmaların dışında kalan Çuvaş dili sorunu hakkında onun ““Sovremennik”in Editörüne Mektup”u gözden geçirilerek analiz edilir, ayrıca bilim adamının dilin doğasına ilişkin, Türkçenin diğer dillerle ilişkileri üzerine görüşleri yorumlanarak Türkolojiye katkısına ışık tutulur.

Anahtar Kelimeler: Oryantalizm, Türkoloji, Türk dilleri, Azerbaycan dili, dilbilim, karşılaştırmalı gramer, dil ilişkileri, proto-dil

ABSTRACT

World famous scientist, philologist, linguist, historian, legal scholar, pedagogue, folklorist and thinker Mirza Kazem-Bek (1802-1870) was the brightest representative of 19th-century Orientalism. This outstanding scientist of Azerbaijani and Turkish origin was one of the founders of Russian Oriental studies and is considered the patriarch

Başvuru/Submitted: 24.05.2021 **Kabul/Accepted:** 27.08.2021

Sorumlu yazar/Corresponding author: Arzu HACIYEVA (Prof. Dr.), Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Felsefe ve Sosyoloji Enstitüsü, Azerbaycan Felsefe Tarihi Bölüm Başkanı, Azerbaycan. E-posta: arzuhaciyeva@mail.ru

Atıf/Citation: Hacıyeva, A. (2022). Mirza Kazım Bey ve Türk dili araştırmaları alanındaki hizmetleri. Korkmaz, F. (Ed.), 9. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler Kitabı içinde (s. 583-592). <https://doi.org/10.26650/PB/AA10AA14.2023.001.040>

of Russian Orientalism. His name is also associated with Turkology becoming an independent subject in Russia, and Turkish language studies have an important place in his Turkology studies. Mirza Kazem-Bek was the first to lay the foundations for the comparative study of Turkic languages in his work “General Grammar of the Turkish-Tatar Language” (1841, 1846), which became popular in Europe with the publication of T. Zenker’s German translation in 1848. The publication of this work with its translation into Azerbaijani by the linguist Prof. Dr. Idris Abbasov (Baku, 2017), in addition to his studies and interpretations, were also hailed as an important scientific event in Azerbaijani Oriental studies, due to “General Grammar of the Turkic-Tatar Language” being the first work to identify the basic principles of scientific grammar of the Azerbaijani language. This study scientifically validated and applied the term Azerbaijani language (in the form of “aderbidjanskiy”) for the first time. This report analyzes Mirza Kazem-Bek’s studies, in particular his two works “General Grammar of the Turko-Tatar Language” and “Study Guide for the Temporary Turkish Language Course at the Imperial Military Academy” (1854) that were awarded the Demidov Prize, as well as his work that had been left out of research until now, his “Letter to the Editor of ‘Sovremennik’” (1852) on the issue of the Chuvash language. This article interprets the scientist’s views on the nature of language and the relations Turkish has with other languages and also sheds light on his contribution to Turkology.

Keywords: Orientalism, Turkology, Turkish languages, Azerbaijani, linguistics, comparative grammar, language relations, protolanguage

Giriş

Ünlü oryantalist, filolog, dil bilimci, tarihçi, hukuk bilgini, pedagog, halk bilimci ve düşünür Mirza Kazım Bey — Muhammed Ali Kazımbey (1802-1870) XIX. yüzyıl doğu biliminin en parlak temsilcilerindendir. Dünyaca ünlü bilim kurumlarının onursal üyeliğine seçildi. St. Petersburg'daki İmparatorluk Bilimler Akademisi, Rusya Coğrafya Kurumu'nun tam üyesi, Londra'daki Büyük Britanya ve İrlanda Kraliyet Cemiyeti, Kopenhag'daki Kraliyet Kuzey Antika Derneği'nin üyesi, Paris'teki Asya Derneği'nin ordinat üyesi, Boston'daki Amerikan Oryantalistler Derneği'nin muhabir üyesiydi. Farklı yıllarda Kazan Üniversitesi'nde Türk-Tatar dilleri bölüm başkanı, Felsefe Fakültesi dekanı, St. Petersburg Üniversitesinde Fars dili bölümü başkanı, Doğu Dilleri Fakültesinin ilk dekanı olarak çalıştı. Azerbaycan asıllı, Türk kökenli bu olağanüstü bilim adamı Rus şarkiyat çalışmalarının kurucularından biridir ve “Rusya’da Oryantalizmin Patriği” olarak bilinir. Ünlü Rus oryantalist V.V. Grigoriev, Mirza Kazım Bey’i sadece Rusya’da değil, “tüm Asya’da ve tüm Avrupa’da en önde gelen şahsiyetlerinden biri” olarak tanımlıyor; onun zengin bilimsel mirasının tüm Avrupa’da kendisinden başka hiç kimsenin üretemeyeceği eserler içerdiğini belirterek, “derin Müslüman eğitimi ile ciddi Avrupa bilimsel yetkinliğini birleştiren” büyük dehasının özgünlüğünü vurguluyordu (Григорьев, 1870, s. 260-261). “Türk-Tatar Dilinin Genel Grameri” (1839, 1841), “Uygurlar Hakkında Araştırmalar” (1841), “Derbendname” (1851), “Miftahu Künzul-Kuran” (“Kur’an’ın tam fihristi”) (1859), “Müridizm ve Şamil” (1859), “İslam Tarihi” (1860), “Bab ve Babiler: 1844-1852’de İran’da Dinî ve Siyasi Huzursuzluk” (1865) gibi çalışmalarının birçoğu bu tür eserler arasındadır. Kitaplarından üçü Rusya’da prestijli Demidov Ödülü’ne layık görülmüştü. Bunlardan ikisinin Türk dili çalışmalarına göre verilmiş olması dikkat çekicidir (1841, 1855). “Derbendname veya Derbent Tarihi” eserini İngilizceye çevirmesiyle ve hazırladığı eleştirel metinle o, Demidov Ödülü’ne (1951) ek olarak Büyük Britanya Kraliçesi’nin Altın Madalyası ile de ödüllendirilmiştir.

M. Kazım Bey’in eserleri doğu çalışmalarının çeşitli alanlarını kapsamaktadır. Türk dili araştırmaları, bu alanlardan biri olan Türkoloji’nin Rusya’da bağımsız bir konu haline gelmesinde önemli rol oynamaktadır.

1. Mirza Kazım Bey’in “Türk-Tatar Dilinin Genel Grameri” adlı eseri: tarihçesi, muhtevası ve önemi

Mirza Kazım Bey’in Kazan Üniversitesi matbaasında 1839’da yayınlanan “Türk-Tatar Dilinin Grameri” kitabı Rus şark araştırmalarında önemli bir bilimsel olay olmuş ve yazarına dünya çapında ün kazandırmıştır. Dünyada ilk kez Türk dillerinin karşılaştırmalı çalışmasının temellerini atan bu eser, Türkoloji’de yeni bir yol açtı. Kitabın başlığında sadece “Türk dili” değil, “Türk-Tatar dili” ifadesinin gelişmesi, onun karşılaştırmalı niteliğini göstermiştir. Eseri okuyan uzmanlar hemen ve “tereddüt etmeden” onu “yayınlanmış gramerlerin en iyisi” olarak değerlendirdiler (Дорн, 1841, s. 246). 1841’de Demidov Ödülü’ne layık görülmüş, 1846’da gözden geçirilmiş ve geliştirilmiş ikinci baskısı “Türk-Tatar Dilinin Genel Grameri” başlığı altında yayınlanmıştır. M. Kazım Bey bu ismi daha uygun görmüştür çünkü ikinci baskıya yapılan birçok eklemeler, bilinen tüm Türk lehçelerinin tüm temel kurallarını karşılaştırmalı olarak

içermekteydi. Zaman, onun gerçekten de “Türk lehçelerini derinlemesine incelemek için en iyi ders kitabı” olduğunu kanıtlamıştır (Березин, 1846, s. 128). J. T. Senker, kitabı Almancaya çevirip 1848’de Leipzig’de yayımladıktan (*Allgemeine Grammatik der Türkisch-tatarischen Sprache von Mirsa A. Kasem-Beg*) sonra Mirza Kazım Bey’in “Genel Grameri” Rusya’nın yanı sıra Avrupa’da yayıldı ve Fransız oryantalist J. Deny’nin “Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli)” (Paris, 1921) kitabının yayınlanmasına kadar uzun yıllar Türkçe öğrenenler için ana ders kitabı oldu.

“Türk-Tatar Dilinin Genel Grameri”ni dil bilimci İdris Abbasov’un ilk kez Azerbaycan diline çevirip kapsamlı araştırma ve yorumlarda 2017 yılında Bakü’de yayınlaması eski esere yeni bir hayat verdi. Bilim camiası bu kitabı Azerbaycan dilbilimine değerli bir katkı olarak büyük bir coşku ve sevinçle karşıladı. Nedeni açık. Mirza Kazım Bey’in Avrupa dil bilimi tarzında derlediği “Türk-Tatar Dilinin Genel Grameri”, “Azerbaycan dili” (“aderbidjanskiy” şeklinde) teriminin bilimsel olarak doğrulandığı ve uygulandığı, bu dilin bilimsel dil bilgisi temel ilkelelerinin oluşturulduğu ve sistemleştirildiği ilk eserdir. Prof. İ. Abbasov, başlangıcından günümüze bu önemli eserin teorik ve pratik önemini “karşılaştırmalı ve kontrastlı dil bilimin gelişmesindeki rolü” ile ilişkilendirmektedir. O, haklı olarak M. Kazım Bey’in “dilsel mirasının özünü” “hem akraba hem de ilgisiz dillerin karşılaştırmalı-tarihsel ve karşılaştırmalı-tipolojik incelemesinde” görmektedir (Kazımbəy, 2017, s. 21).

Mirza Kazım Bey’in gramerine gelince, Orta Çağ’dan bu yana Avrupa’da Türk dilinin çalışılmasına yönelik kaynaklar ve gramer kitapları derlenmiştir. 1533’te F. Argenti’nin “Regola del parlare Turcho” (Türkçe Konuşmanın Kuralları) eseri bir Avrupalı tarafından derlenen ilk ders kitabıdır. İlk gramerin (1611) yazarıysa İtalyan keşiş Pietro Ferraguti’ydi. Alman dil bilimci Profesör Hieronymus Megiser (1612) ve F. Meninski (1680) gramerlerini Latince yazmışlardır. 1730’da Strasburg misyoneri J. B. V. Holderman’ın sadece Meninski’nin gramerinin bir “kısaltması” olduğu söylenen Türkçe grameri Fransızca olarak yayınlandı. Avrupa’da ayrıca P.F. Viguier’in (1790), P. A. Jaubert’in (1833) Fransızca, C. Comidas’ın (1794) İtalyanca ve A. Davids’in İngilizce (1832) derledikleri gramerler popülerdi. 18. yüzyılın sonlarından itibaren Rusya’da da Türk diline ilgi arttı. Holderman’ın gramerinin Rusçaya tercüme edilerek Petersburg ve Moskova’da iki kez basılması (1776, 1777); Tatar dilinin grameri üzerine S. X. Halfin (1778), İ. Giganov (1801), A. A. Troyanski’nin (1814) kitapları; Profesör O. İ. Senkovski’nin Türkçe ve gramer öğreten iki ciltlik “Türk Kampanyalarda Rus Askerleri İçin Cep Kitabı” (SPb., 1828-1829) bu ilgiyi doğrular.

Rusya’da daha mükemmel ve zamana ayak uyduran gramer kitaplarına olan büyük ihtiyaca rağmen zorluklar vardı. Ders kitapları yeterli değildi. Yukarıda bahsedilen gramerler artık çoktan ulaşılmaz nadir kitaplar haline gelmişti. Öte yandan, Rus öğrencilerin bilmediği Avrupa dillerinde (Latin, Fransızca, İngilizce, İtalyanca vb.) yazılmış bu gramerler ayrıca öğretim için uygun değildi. Örneğin Viguier, Türkçe yazını, yani o dönemde Türklerin kullandığı Arap alfabesini bilmediği için “dil kurallarını telaffuz kurallarıyla bağlamayı başaramadı” (Kazımbəy, 2017, s. 179). O.İ.Senkovski, Viguier’in gramerini temel alarak tüm Türkçe kelimeleri Rusça harflerle ifade ettiği için, onun grameri aracılığıyla yazı değil, sadece konuşulan dili öğrenmek mümkündü (Березин, 1846, 104). Belirtilmelidir ki mevcut Türkçe gramerlerin çoğu kendi

içinde Türk dilinin, Osmanlı veya İstanbul lehçesinin gramerini öğretiyordu. Hataların ve eksikliklerin nedenlerinden biri de Avrupalı bilginler için Türkçenin yabancı dil olması, bütün yetenek ve çabalarına rağmen dili, tabiri caizse, hissetmemeleri idi. M. Kazım Bey'in A. L. Davids'in gramerinde yaptığı bir yanlış hatırlaması bu anlamda tipiktir. Davids, birinci şahıs-taki kişi zamirinin iki çoğul biçiminden (*biz* ve *bizler*) (anlatmak isterim ki kitaptaki zamirler Arap alfabesi ile yazılmıştır. — A.H.) ikincinin yani "*bizler*"in izafet halini (Modern Türk Dil-bilgisinde ilgi halini – A.H.) "*bizlerim*" gibi veriyor. Açıktır ki "mantıklı" düşünen İngiliz dil bilimcinin kafasını karıştıran "*biz*"in izafet halinde "*bizim*" şeklini almasıdır. Ancak "*sizler*" gibi "*bizler*" kişi zamiri de M. Kazım Bey'in dediği gibi "tamamen doğru" yani +*in* ekiyle yapılır (Казем-бек, 1846, s. 112).

Mirza Kazım Bey'in gramerinde incelediği dil ortamı kendisine yakın ve yerliydi. Eserin birinci baskısının girişinde belirttiği gibi Azerbaycan, Çağatay ve Nogay lehçelerine ilişkin değerlendirmelerinde kendi kişisel deneyimlerinden yararlanmıştı (Kazımbəy, 2017, s. 182). Bu deneyimler ona karşılaştırma yapmak için bolca fırsat vermiştir. B. Dorn M. Kazım Bey'in gramer kitabının büyük başarısının nedenini, her şeyden önce, "Avrupa eğitimini doğal dil bilgisi ile birleştiren ve dilin, en çalışkan ve dikkatli Avrupalının bile gözlerinden kaçan pek çok incelikten, söyledikleri gibi, beşikte aşına doğulu tarafından yazılması"nda görüyordu (Дорн, 1841, s. 217). O, aynı zamanda Derbent ve daha çok şu ana kadar, hiç bilinmeyen ancak Mirza Kazım Bey'in açıklığa kavuşturduğu "Azerbaycan lehçesi" konusunda verilen bilgilerin özellikle Kafkas okulları için önemine vurgu yapmış, hatta kitabın sadece Kazım Bey'in bu lehçe-ye ilişkin notları nedeniyle özel bir değeri olduğunu söylemiştir (Дорн, 1841, s. 245).

"Genel Gramer" üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm alfabe, harflerin telaffuzu, konuşmanın çeşitli bölümleri — isimler, sıfatlar, sayılar, zamirler, ikinci bölüm fiiller ve konuşmanın yardımcı bölümleri ile ilgilidir ve üçüncü bölüm söz dizimine adanmıştır. M. Kazım Bey, kitabının her iki baskısını derlerken P. A. Jaubert'in sistemini esas almıştır. Jaubert'in "Eléments de la grammaire turke" ("Türkçe Gramerin Unsurları") adlı eserinin (1833) hatalarına rağmen, diğer gramerlerden daha iyi olması, her şeyden önce, öğretim için gerekli olan sistematik karakterindeydi. Mirza Kazım Bey öğrencisi, geleceğin ünlü şarkiyatçısı Berezin'in, Jaubert'in gramerinin Fransızcadan Rusçaya tercümesinde bazı düzeltmeler yaptıktan sonra kendi dil bilgisi metnine dâhil etmiş, ancak yazarın sayısız hatalarını ve çarpıklıklarını düzeltmiş ve birçok önemli gramer kuralı eklemiştir. Söz dizimi (Sentaks) ile ilgilenen III. Bölüm tamamen yazarın kendisine ait, kapsamlı, orijinal ve mükemmel bir çalışmadır. Aslında eser boyunca bilim insanının ilginç fikirlerine ve kişisel görüşlerine, derinlemesine analizlerine rastlıyoruz. Bu tür analizlerden biri onun "üç ünlü işaret", yani Arap alfabesiyle yazılmış bir metinde ünlü sesleri belirtmek için ünsüzlerin üstüne ve altına yerleştirilen, Arapçada *fetha*, *kesra*, *zamme* veya *damme*, Türklerde ise *üstün*, *esre*, *ötre* denilen özel işaretlerle ilgilidir. M. Kazım Bey; "*üstün*, *esre*, *ötürü*" işaretlerinin işlevlerini, telaffuz kurallarını açıkladığı bölüme eklediği notta Tatar ve Türk dillerini karşılaştırarak bu kelimelerin anlamlarını inandırıcı bir mantıkla açıklıyor. "Tatar dilinde bu işaretlere *üsün*, *asın*, *ütür* denir. Ama bana göre tüm bu isimler yanlış, kısaltılmış veya değiştirilmiştir" diyerek o, "Türkçe *üstün*'ün *üstünde*'den (Farsçadaki *zabar* gibi), *esre*'nin *esrende*'den", Tatarca *asın*'ın *asında*'den (Fars dilindeki *zir* kimi) aşağıda, altında" kelimesinden kısaltma olduğunu, *ötürü* ve *ütür*'ün ise *ötmek* (*geçmek*) fiilinden oluştuğunu

(Farsça *piş* gibi) belirterek onu ötekini geride bırakmak, öne veya ileriye geçmek anlamına getirir çünkü “Bu son işaret harfin düz üzerine değil, biraz önüne yerleştirilir” (Казем-бек, 1846, s. 26). Böylece, bu yorumu okuduğumuzda, “garip”, anlaşılmaz Türkçe hareke isimleri bizim için sadece herhangi bir anlam ifade eden soyut kelime olmaktan çıkar, içerikle dolar, netleşir ve anlamayı kolaylaştırır.

Genel Gramer’in, yazarın etimolojiyi mantıkla ilişkilendirme yöntemi olarak tanımlandığı “Kelime Kombinasyonları” söz dizimine (sentaks) (Казем-бек, 1846, s. 342) adanmış üçüncü bölüm, daha önce de belirtildiği gibi, tamamen yeni ve orijinaldir. Söz dizimi, Farsça ve Türkçe dil bilgisinin en zor dalı olarak kabul ediliyordu. Asıl sebepse, Berezin’in haklı olarak söylediği gibi bu dillerin gramerini yazmak için bu dilleri konuşan halkların temsilcilerinin değil, Avrupalı oryantalistlerin çaba göstermeleriydi. Doğal dil bilgilerinin eksikliği onların eserlerinde pek çok temelsiz yargılara ve eksikliklere yol açmıştır. Öyleyse W. Jones’in, Ch. Wilkins’in vb. Farsça gramerleri olmasına rağmen, Farsça söz dizimi henüz gelişmemişti. Türkçe gramerdeki bu boşluğun giderilmesinde M. Kazım Bey’in büyük hizmeti hakkında Berezin şöyle söylemiştir:

Türk gramercilerinden biri olan Hindoğlu, birkaç kuralın ilişkisiz yorumuna söz dizimi adını verdi ve Bay Jaubert, *Elements de la Grammaire turque*’un yalnızca ikinci baskısında Türkçe ifadeler kurmayı amaçladı ama dil bilgisinin bu kısmı o kadar kafa karıştırıcı ve kıttır ki söz diziminin gölgesi bile denilemez. Bu nedenle Kazım Bey’in önünde yepyeni, denenmemiş bir yol vardı ve itiraf etmek gerekir ki bu zor yolu onurla geçti ve Türkçe kelime kombinasyonlarının ... karanlık alanlarına derinlemesine nüfuz etti” (Березин, 1846, s. 127).

Böylece Türk dilinin “karmaşık sentaks düğümünü çözmek” mutluluğuna ilk kez M. Kazım Bey kavuştu. Genel olarak, “Türk-Tatar dilinin genel grameri”, Türk dillerinin incelenmesinde M. Kazım Bey sonrası gramer geleneği üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğu gibi Azerbaycan dili eğitimi ile uğraşanlar için bir örnek oldu ve geniş perspektifler açtı.

2. Rus subaylar için Türkçe ders kitabı

“Genel Gramer” gibi “İmparatorluk Askeri Akademisinde Geçici Türkçe Dil Kursu için Ders Kitabı” da Mirza Kazım Bey’in Demidov ödülüne layık görülen eserlerindedir. Bu kitap, St. Petersburg Üniversitesi’nin profesörü Mirza Kazım Bey’in Türk dilinin teşviki dâhil olmak üzere şark araştırmaları alanında ortaya koyduğu fikirlerden birinin gerçekleşmesiydi. 1853 yılının sonunda o, St. Petersburg eğitim bölgesi başkanına, ordunun Türk diline olan ilgisi dikkate alınarak, askerî akademi öğrencileri ve genelkurmay subayları için geçici ve ücretsiz bir Türkçe dil kursu düzenleme arzusunu dile getiren bir mektup yazdı. Türkçe dil derslerinin yaklaşık 50 subaydan oluşan grupta, dört ay boyunca haftada üç kez olarak yapılması planlanıyordu. Аугиса o, mektuba bastırmak istediği ders kitabı planını ve eğitim programını da eklemişti (Вигасин, Хохлов ve Шаститко, 1997, s. 138). Girişiminin faydasına yetkilileri ikna etmeyi başaran bilim adamı önerisi üzerine olumlu yanıt aldı. Yedi ay boyunca 63 ücretsiz ders verdi (Рзаев, 1965, s. 31). Öğretim sürecinde hazırladığı ders kitabı litografi tekniği ile 1854’te yayınlandı.

M. Kazım Bey'in yeni ders kitabının meziyetleri, her şeyden önce verimliliğiyle ilgiliydi. Materyalin kolayca anlaşılabilir bir biçimde sunulması, öğrenciye (dinleyiciye) Türkçenin temellerini kısa sürede ve hatta öğretmenin yardımı olmadan öğrenmeyi, dil üzerine teorik ve pratik bilgilerini bağımsız olarak arttırmayı mümkün kılıyordu.

Kitap üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Türkçe dil bilgisine ayrılmıştır. Burada gramer yapısı neredeyse tüm bölümlerle yansıtılır. Türkiye'nin Avrupa ve Asya bölgelerinin lehçe özelliklerine dikkat edilmesi; farklı gramer kurallarının birçok örneğe dayanarak açıklanması, Türklerin Arap dilinden benimsediği formlar hakkında öğrencilerin bilgilendirilmesi; öğrencilere o zaman Türkçede kullanılan daha popüler yazı (*hat*) olan *nesih* 'in yanı sıra, *talik*, *gubar*, *şikeste*, *müsel*, *rika*, *reyhani* olmak üzere daha altı yazı türünü tanıtmaya kitabın bu bölümünün avantajlarından biridir.

İkinci bölüm, okumak için düzyazı (nesir) ya da şiir (nazım) parçalarından seçilen, farklı karakterli metinlerden oluşturulan bir antolojidir. Ayrıca metinler hat sanatının yukarıda gösterilen el yazı türlerinde verilmiştir. Bunlar arasında geçmiş yüzyıllara ait, müellifin kendi deyişleriyle "Türk karakterini daha çok korumuş" Molla Nasreddin fıkraları, "Bin bir Gece" masalları, Fuzuli'nin "Leyla ile Mecnun" hikâyesinden parçalar dâhil olmak üzere eserlerin yanı sıra "En yeni Osmanlı dilinde fragmanlar" başlığı altında M. Kazım Bey'in çağdaşları olmuş yazar ve şairlerin hayatı ve eserleri hakkında makaleler, çeşitli mektup türlerinden örnekler (tavsiye, teşekkür, üst düzey yetkililere hitap vb.) yer almıştır. Yazar, metinleri dilin karmaşıklığına göre, yani kolaydan zora doğru iki bölüm halinde düzenlemiştir. Akademisyen Dorn'a göre böyle bir düzenleme, "öğrencinin Osmanlı veya Konstantinopolis lehçesinin tarihi gelişimini tam tersi yönde takip etmesinin yanı sıra Eski Türkçe ile yazılmış metinleri okuyup anlamasını sağlar" (Дорн, 1855, s. 96).

Üçüncü bölüm kısa bir Rusça-Türkçe sözlük içermektedir. Ona Türkçe-Rusça sözlük ve ders kitabında rastlanan insan, şehir ve yer adları gibi doğru okunması zor olan özel isimlerden oluşan ayrı bir liste eklenmiştir. Sözlüklerin hazırlanma ve sunulma şekli katı metodolojik temellere dayanmaktadır. M. Kazım Bey sözlüğü iki amaçla derlemiştir: birincisi, özlü Rusça-Türkçe sözlük çeviri (hem sözlü hem de yazılı) için ihtiyaç duyulan en yararlı ve faydalı kelimeleri içerir ve ikincisi, sözlük bu kitabın önceki iki bölümünde bulunan 6764 kelimeyi içerdiğinden, okuyucuya başka bir yere bakmağa gerek kalmıyor. Sözlük, Rusça kelimelerin Türkçe anlam ve eş anlamlılarının yanı sıra bunların Kiril alfabesiyle, Arapça, Farsça veya Türkçe kökenli olup olmadıklarını da vermektedir. Örneğin: merhaba (Arapça), aferin (Farsça), maşallah (Arapça), barekallah (Arapça) ve vb. Öte yandan sözlüklerdeki kelimelerin "Freytag'ın Arapça Sözlüğü örneğine dayanarak" numaralandırılması Türkçe-Rusça sözlükteki Türkçe kelimeleri Rusça-Türkçe sözlüğe yönlendirerek (Дорн, 1855, s. 97) öğrencinin işini büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. M. Kazım Bey yaratıcılığının ilk araştırmacılarından Yakup Aliyev'e göre bu sözlüğün değeri hem de odur ki, "Azerbaycan dilinin ilk açıklayıcı sözlüğüdür. Yazar, bu bölümdeki tüm kelimelerin tüm varyasyonlarını açıklar. Bu nedenle Azerbaycan edebi dilinin sözlüklerini derlerken Kazımbey'in sözlüğünü eleştirel olarak kullanmak gerekir" (Алиев, 1940, s. 50-51).

İlginçtir ki çalışmayı inceleyen akademisyen Dorn, tek dezavantaj olarak kitaptaki tüm sayfaların numaralandırılmış olmamasına dikkat çekiyor. Ders kitabının önemine gelince, şöyle yazıyordu: “Bu, Rusya için çok önemli olan Türk dili ve hatlarının incelenmesini büyük ölçüde kolaylaştıran ve koşullar yaratan, Rusya’da türünün ilk ve tek kitabıdır. Aynı zamanda, faydaları pratikte zaten kendini kanıtlamıştır ve elbette bunu yapmaya devam edecektir” (Дорн, 1855, s. 98).

3. M. Kazım Bey’in Türkçenin diğer dillerle ilişkileri üzerine

Farklı halkların dilleri arasındaki etkileşim ve etki sadece onların gramer kurallarının ve biçimlerinin benzerliğinde değil, aynı zamanda karşılıklı kelime alışverişinde de kendini gösterir. Mirza Kazım Bey, her milletin dilini zenginleştiren unsurlardan birini yabancı dillerden kelime edinmede görmüştür. Lakin ona göre bu zaman o dil özgünlüğünü koruyabilir ki, yabancıyı dilin biçimsel yapısının kendi ruhuna, kendi yasalarına tabi kılabilir. Bilim adamı, “Rusya’daki yerel Türk lehçeleri tarafından benimsenen Rusça kelimelerin etnografik incelemesi üzerine” adlı makalesinde (Казем-бек, 1985, s. 372-377), kelimelerin bir dilden diğerine geçişinin daha fazla coğrafi veya etnografik karakterli olduğunu söyleyerek, bu tür kelimelerden oluşan eserlerin derlenmesine yardımcı olacak önemli önerilerde bulunuyor. Her şeyden önce makalenin önemi, Rusya’nın tarihi Türk topraklarının işgali ile birlikte, Rusça kelimelerin Türk dillerine geçmesinin yanı sıra Doğu dillerinin “Rus dilinin oluşumunda” (“Tatar köleliği” ve diğer faktörlerin etkisi altında) katılımı, dillerin doğal olarak kaynaşması sürecinde, Rus dilinin Türk dili aracılığıyla zenginleştirildiği fikri oluşur.

Dil bilimi, özellikle karşılaştırmalı dil bilimi, yalnızca dillerin birbirinden nasıl yararlandığını değil, aynı zamanda her birinin hangi dil ailesine ait olduğunu ve hangi anadili veya proto-dil kökenli olduğunu da öğrenir. Çuvaş dilinin kökeni – Türkoloji’nin en zor konularından biridir ve dil bilimciler 18. yüzyıldan beri bu konu ile ilgilenmektedir. Uzun bir süre için sadece iki teori vardı. Bunlardan birine göre Çuvaş dili Fin-Ugor kökenliydi ve daha sonra koşulların ve dış faktörlerin değişmesiyle birçok Türk unsurunu içine alan bir Türk dili haline geldi. Diğer teori ise onu kökenine göre Türk dili olarak kabul etmiştir (Поппе, 1924, s. 290). Mirza Kazım Bey Çuvaş dili hakkında bu iki teoriden farklı görüşlerini “‘Sovrenennik’in editörüne mektup’”ta (Sovrenennik, 1852, № 12) açıklamıştır. Aslında bu mektup-makale, V.A.Sboyev’in “Çuvaşlar Üzerine Notlar” (1851) eseri hakkında yazılan eleştirel yazıya (“Сын отечества” / “Сын отечества” dergisi, 1852, № 57) tekziptir. Anonim yazar, Sboyev’in hiç görmediği veya bilmediği kitabı hakkında sadece genç oryantalist P.S. Savelyevin (1814-1859) bu kitap hakkındaki görüşüne dayanarak yazdığı bu makalede tuhaf “bilimsel” sonuçlara gelmişti: Güya “Çuvaş Dilinin Grameri Üzerine Bir Çalışma” (1769) ve V.P.Vishnevski’nin Kazan’da yayınladığı “Çuvaş Dilinin Kurallarının Açıklaması ve Kazan Piskoposluğunun Manevi Okulları için Bir Sözlük” (1836) başlıklı iki gramer Çuvaş dilinin incelenmesinde ilk deneylerdi ve güya bu eserlere dayanarak Avrupalı oryantalistler kendi sistemlerini oluşturmuşlar ve filolojide önemli bir keşif yaparak Çuvaş dilinin Fince mi yoksa Türkçe kökenli mi olduğu sorusunu kesinlikle Türk lehinde çözmüşlerdir. Sadece bu da değil, makalede Mirza Kazım Bey’in “Grameri”nin ikinci baskısında “Çuvaş dilini Türk dillerinden biri olarak kabul ettiği” iddia ediliyordu. “‘Sovrenennik’in editörüne mektupta” (“Sovrenennik (Современник) dergisi, 1852, № 12)

“Çuvaşların ve dillerinin Türklüğü hakkında görüşe katılmıyorum ve böyle bir görüşte hiçbir zaman bulunmadım” diyerek Mirza Kazım Bey o yazıda ileri sürülen çelişkili, alakasız kavram yanlışları delillerle çürütmüştür. O der ki makalede yanlışlıkla gösterildiği gibi, Çuvaşları, eski Fin kabilesinin dalları olarak kabul edilen Çeremis ve Mordovyalılardan ayıran ilk bilgin J. Klaproth değil, A. L. Schlözer’dir. Schlözer’in Çuvaş dilinin Türklüğü hakkındaki görüşünü önce J. Adelung, sonra Klaproth tekrarladı, şu farkla, Adelung’un Çuvaşları Türk halklarının “Moğol-Tatar” kısmına dâhil etmesinin aksine, Klaproth “Moğol-Tatar” terimini beğenmeyecek genellikle onların hem etnik menşei açısından Türk kökenli oldukları fikrini destekledi. W. Schott ayrıca Çuvaş dili hakkında bazı ek yorumlarda bulundu ve onların söylediklerini tekrarladı (Казем-бек, 1985, s. 366). Öte yandan M. Kazım Bey’e göre bu oryantalistlerin hiçbiri Çuvaş dilinin bir Türk lehçesi olduğunu ispatlayacak bir sistem yaratmamışlardır ve görüşleri sadece varsayım ve hayaldir. Ayrıca Mirza Kazım Bey Çuvaşların ve dillerinin kökeni sorununu kesinlikle çözmek için birincisi, Fin ve Türk lehçelerini, ikincisi, antropolojini, üçüncüsü, kuzey halklarının tarihini ve antik dönemini iyi ve mükemmel bir şekilde bilmek, dördüncüsü, araştırmanın Çuvaşların yaşadığı yerlerde yürütülmesi gerektiğini belirtirdi (Казем-бек, 1985, s. 370).

“Mektup”ta M. Kazım Bey, “Grameri”nin her iki baskısında Çuvaş ve Moğol dillerine başvurmasının nedenini de açıklamaktadır. Amacı, kelimelerin diğer diller tarafından yavaş yavaş özümsemesiyle Türk lehçelerinde meydana gelen diyalektik değişiklikleri göstermek ve Moğolca ve Çuvaşça dâhil olmak üzere Türkçe ile ilgili, benzer ve özdeş dillerden örneklerle karşılaştırarak benzerlik ve değişimleri açıklamaktır. “Bu mu demek ben bu dillere *Türkçe olarak bakıyorum?*” Retorik soruyu kendisi de yanıtlıyor: “Bence hayır ya da öylesine, bu safsatanın bizi filolojik ve dil bilimsel araştırmalarımızda çok garip ve yanlış sonuçlara götüreceğini düşünüyorum. “Çuvaş diliyle ilgili görüşünü açıkça belirtir: “Birçok Türkçe unsuru içinde barındıran Çuvaş dilini tamamen farklı bir “dil veya lehçe” olarak görüyorum” (Казем-бек, 1985, s. 369).

O zamandan beri Çuvaş dili hakkında yeni kaynaklara ve tarihi materyallere dayalı olarak birçok çalışma yapılmış ve çeşitli yeni teoriler ortaya atılmıştır. W. P. Grönbech Çuvaş dilini bağımsız bir Türk dili olarak kabul etti. “Köprü dil” kavramının savunucularından biri olan G. J. Ramstedt onu proto-Türk dilinden (yani *ata dilden*) doğal olarak geliştirilmiş bir lehçe gibi görüyordu. N.N. Poppe Çuvaş dilinin hatta Proto-Türk dilinden değil, Türk ve Çuvaş dillerinin ortak atası olan daha eski dilden geldiğini kanıtlamaya çalışıyordu (Poppe, 1924, s. 292). Ona göre: “Çuvaş dili Türk dilinin dağılmasından önce ortak bir ata dilinden ayrılmış ve bu nedenle, belirli şartlara bağlı olarak Türk dilleri ve Moğolca arasında ara halka sayılabilir” (Poppe, 1925, s. 31). V. Radlov Çuvaş dilini herhangi Türk lehçesinin Türk olmayan çevreye getirilmesi gibi yorumlayarak, Türk dilleri sınıflandırmasına dâhil etmemiştir. Şu anda daha yaygın bir teori Çuvaşçayı daha çok Türk dil ailesine bağlayarak, Bulgar grubunun bir tek canlı dili sayar. Görülebileceği gibi, Çuvaş dilinin kökeni hakkında oybirliği olduğunu söylemek zor. Çuvaş dilini Türk dillerine bağlayanlar bile, onun özel bir gelişme yolundan geçtiğini ve diğer Türk dillerinden çok farklı olduğunu vurgulamaktadır. M. Kazım Bey’in Çuvaş dili hakkındaki görüşlerine gelince, konuyla ilgili bu mevcut kavramsal yaklaşımlar arasında yeri vardır.

Sonuç

Mirza Kazım Bey (1802-1870) doğu çalışmalarının filoloji ve dil bilimden tarih, tarihçilik, kaynak çalışmalarına, Müslüman hukukundan teolojiye, felsefeye kadar hemen hemen her alanda değerli katkılar sağlamıştır. Onun Türk dilleri araştırmaları Rusya’da Türkoloji alanında da yeni bir aşama açmıştır. “Türk-Tatar dilinin genel grameri” — Doğu ve Batı dil biliminin başarılarını sentezleyen yeni bir gramerdi. Bu eser, dilsel araştırmanın kapsamlılığı ve analitik doğası ile önceki Türkçe gramerlerden ayrılmaktadır. O, Azerbaycan dilinin ilk bilimsel grameri olmuştur. Karşılaştırmalı karakteri farklı Türk ve ilgili dillerin — Osmanlı ile Sibirya ve Kırım Tatarları, Azerbaycan, Çağatay, Çuvaş, Moğol vb. dillerin benzerliklerini ve farklılıklarını tespit etmek, yeni fikirler ortaya koymak fırsatı yaratmıştır. “Genel Grameri”n öğretime yönelik olması, pratik önemini belirler. Pratik verimlilik aynı zamanda Mirza Kazım Bey’in “İmparatorluk Askeri Akademisi’nde Geçici Türkçe Dil Kursu için Ders Kitabı”nın da bir özelliğidir. Kitapta yer alan antoloji ve Rusça-Türkçe ve Türkçe-Rusça sözlükler, dilin bağımsız olarak öğrenilmesine yardımcı olmakla kalmamış, aynı zamanda Türk kültür ve edebiyatına ilgi uyandırmıştır. Derlediği gramerler, “Rusya’daki yerel Türk lehçelerinin kabul ettiği Rusça sözcüklerin etnografik çalışması üzerine”, ““Sovremennik” editörüne mektup” ve diğer eserleri, onun Türkoloji alanındaki geniş bilgisiyle birlikte, ilkeli bilimsel pozisyonu hakkında fikir vermektedir. Mirza Kazım Bey’in oluşturduğu Türkoloji modeli daha sonraki çalışmalara yön verdi, onun araştırmaları bugün de hem tarihi hem bilimsel-teorik hem de pratik öneme sahiptir.

Каянаққа / References

- Алиев, Я. (1940). Профессор А.М.Казем-бек. Баку: Изв.-во Аз.ФАН.
- Березин, И. Н. (1846). Общая грамматика турецко-татарского языка. Соч. А. Казем-Бека. *Журнал Министерства народного просвещения*. Часть ЛП., 103-129.
- Григорьев, В. В.. (1870). *Императорский С. Петербургский университет в течение первых пятидесяти лет его существования*. СПб.: Типография В. Безобразова и Комп.
- Дорн, Б. (1841). Разбор сочинения Ординарного профессора Мирзы Александра Касимовича: «Грамматика Турецко-Татарского языка». *Десятое присуждение учрежденных П. Н. Демидовым наград 17-го апреля 1841 г.* (стр. 211-248). Спб., тип. Императорской Академии наук.
- Дорн, Б. (1855). Разбор сочинения профессора Александра Казем-Бека под заглавием: Учебное пособие для временного курса турецкого языка. *Двадцать четвертое присуждение учрежденных П. Н. Демидовым наград 28 мая 1855 г.* (стр. 93-98). Спб.: тип. Императорской Академии наук.
- Вигасин, А.А., Хохлов, А.Н., Шаститко, П.М. (Ред.). (1997). *История отечественного востоковедения с середины XIX века до 1917 года*. М.: Издательская фирма «Восточная литература».
- Казем-бек, М. (1846). Общая грамматика турецко-татарского языка. Второе издание. Казань: университетская типография.
- Казем-Бек, М. (1985). Избранные произведения. Баку: ЭЛМ.
- Казымбәү, М. (2017). Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası. (Azərbaycan dilinin ilk elmi qrammatikası) Tərcümə, tədqiq və şərh İdris Abbasov. Bakı: Zərdabi LTD MMC.
- Поппе, Н. Н. (1924) Чувашский язык и его отношение к монгольскому и тюркским языкам. *Известия Российской Академии Наук*, сер. 6, том 1812-18, 289-426.
- Поппе, Н. Н. (1925). О родственных отношениях чувашского и тюрко-татарских языков. Чебоксары: Чуваш. областное изд-во.
- Рзаев, А. (1965). Мирза Казем-бек. Баку: Азернешр.